

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА МОЖЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА СУСПІЛЬНИХ ТОВАРІВ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

Резюме. Проаналізовано загальні тенденції розвитку сфери культури у 1991–2009 рр. в економіці України та визначено чинники, які вплинули на стан справ. Автор за допомогою економетричних методів виявила взаємозв'язок між соціально-економічними процесами в країні та можливостями виробництва суспільних товарів у сфері культури, запропонувала шляхи поліпшення ситуації.

The summary. The article is devoted to analysis of general tendencies of the art sphere development in 1991–2009 and definition of influenced factors. The author has determined correlation between social and economic processes in the country and possibilities of the art sphere's public goods production using econometrical methods, has proposed the ways of situation's improvement.

Ключові слова: суспільні товари, сфера культури, соціально-економічна ситуація, валовий внутрішній продукт.

Постановка проблеми. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження виробництва суспільних товарів, у тому числі у сфері культури, стали праці таких відомих зарубіжних економістів, як Дж.М. Б'юкенен [2], Дж.К. Гелбрейт [4], Р.А. Масгрейв [2], Д. Норт [18], М. Олсон [9], А.Я. Рубінштейн [12], Дж.Е. Стігліц [17], Ч. Тібу [19] та ін. Серед вітчизняних вчених питаннями ролі державного сектора в національній економіці, гуманізації соціально-економічних відносин і реалізації моделі гуманітарного розвитку, формування української національної ідеї та виробництва суспільних товарів займалися такі науковці: С. Вовканич [3], В. Геєць [14], О. Длугопольський [5], М. Жулинський [14], В. Куценко [6], А. Мельник [7], В. Мортіков [8], М. Попович [10], Ю. Рубан [11] та ін. Проблеми економічного і соціального розвитку сфери культури відомі вітчизняні науковці розглядали опосередковано, в контексті інших суміжних досліджень. Тому не набули належної уваги дослідження впливу соціально-економічних процесів на функціонування сфери культури та її можливостей щодо надання суспільних товарів.

Однією із складових національної економіки є сфера культури, що посідає особливе місце в забезпеченні її розвитку через формування системи цінностей даного суспільства та визначення пріоритетів для майбутнього. До важливих завдань функціонування даної сфери належить виробництво суспільних товарів, споживання яких сприяє поліпшенню якісних параметрів людського розвитку, формуванню національної свідомості та патріотичних почувань, кращому ознайомленню з культурним надбанням.

Метою статті є з'ясування впливу соціально-економічної ситуації в країні на можливості продукування сферою культури суспільних товарів. Завданнями є визначення закономірностей та особливостей розвитку сфери культури в економіці України, аналіз взаємозв'язку між соціально-економічною ситуацією та темпами зростання кількості закладів культури з застосуванням економетричних методів, розроблення практичних пропозицій і рекомендацій щодо поліпшення використання потенціалу даної сфери в забезпеченні населення суспільними товарами.

Основні результати дослідження. Теоретико-методологічними особливостями вивчення природи суспільних товарів є те, що їх сутність розглядають у розширеному трактуванні. Підтвердженням цього є висловлювання відомих українських і зарубіжних науковців: „індивіди, як члени громади, можуть підтримувати (голосувати за) забезпечення певних благ – таких, як національні пам'ятки, мистецтво чи освіта” [2, с. 38]; „більшість суспільних благ доцільно розглядати як „недосконалі”, що пов'язується з дією двох груп факторів: 1) обмеження можливостей використання, яке може бути зумовлене географічним положенням; 2) суперництво у споживанні відсутнє доти, доки не досягнуто межі потужностей” [5, с. 72]; „аж ніяк не обов'язково, щоб те, що є суспільним благом для однієї групи суспільства, становило інтерес для суспільства в цілому” [9, с. 63]; „послуги закладів мистецтва демонструють свою належність до змішаних благ, які мають одночасно індивідуальну і соціальну користність” [12, с. 99]. Тому до суспільних товарів сфери культури ми зараховуємо не лише чисті, але й змішані (квзисуспільні).

Нами виявлено, що серед закладів культури і мистецтва домінує державна форма власності. Свідченням цього є положення Закону України „Про культуру”, в якому вказано, що для залучення населення до надбань культури і збереження цілісного культурного простору органами виконавчої влади створюється базова мережа закладів культури, існуючі заклади культури автоматично включаються до цієї мережі [1, ст. 22]. Також українські дослідники зазначають, що „широко використовується в країнах із соціальною ринковою економікою концепція суспільних благ створює підґрунтя для існування сектора державних (суспільних) товарів і послуг – суттєвої ознаки господарства згаданого типу та розглядає бюджетні видатки на забезпечення нормального функціонування сфери послуг як доходи підприємств і організацій, залучених до виконання державного замовлення з обслуговування населення, що отримують подібні асигнування, працюючи за правилами замовника, тобто органів влади” [6, с. 263]. Аналогічну думку висловив і колектив науковців під керівництвом А.Мельник, стверджуючи, що держава несе відповідальність перед суспільством за безперервне забезпечення публічними благами, чим і пояснюється тенденція до збереження низки галузей у державній власності [7, с. 305]. У складі державного сектора сфера культури посідає особливе місце у зв'язку з універсальним характером впливу на людину і суспільство, її належне функціонування у довготерміновому періоді забезпечуватиме не лише економічний, але й соціальний ефект.

Особливості відображення статистичної інформації, що фіксує дані про наявність закладів культури та їх відвідуваність населенням, створюють умови для опосередкованого вивчення процесів виробництва суспільних товарів сфери культури у вітчизняній економіці. На нашу думку, можливості продукування закладами культури суспільних товарів визначаються наявною їх мережею. Відповідно у нашому дослідженні акцент зроблений на кількісних параметрах розвитку даної сфери в економіці України від початку 1990-х рр. і дотепер, відповідно менше уваги буде приділено її якісним складовим.

Функціонування сфери культури в Україні у 1991–2009 рр. відзначалося певними суперечностями (табл. 1), що, з одного боку, зумовлювалося загальною економічною і соціальною ситуацією в країні, а з іншого, – необхідністю забезпечення населення суспільними товарами в тих обсягах, які б відповідали визначеним цільовим нормативам. У 2009 р. кількість театрів збільшилася на 4,6 % у порівнянні з 1991 р., але зростання мало непостійний характер. У 1991–2009 рр. інтенсивно зростала кількість музеїв – у 2,2 раза, причому позитивна динаміка спостерігалась упродовж усього досліджуваного періоду, за винятком 2002 р. За останні 19 років мережа концертних організацій розширилася в 1,9 раза, у 2006 р. досягнувши максимального значення, але у 2007–2009 рр. зафіксоване її скорочення. До чинників, які зумовили такі позитивні зрушення, належать: відмова від монополії держави на здійснення культурно-мистецької діяльності та розвиток партнерських відносин з бізнесом; використання альтернативних джерел фінансового забезпечення, існування податкових пільг та комерціалізація діяльності; надання статусу неприбуткових організацій і створення умов для функціонування відповідних закладів з недержавною формою власності; поліпшення економічної ситуації та зростання рівня життя в країні, особливо у 2000–2008 рр.; переорієнтація на задоволення потреб вищого рівня та бажання отримати додаткову інформацію про систему цінностей суспільства, його культурну спадщину.

Проте щодо інших закладів сфери культури ситуація виявилася не настільки сприятливою (табл. 1), подекуди виглядаючи доволі загрозливою. В нашій країні існує відносно стабільна тенденція до зменшення кількості бібліотек. Станом на 2009 р. їх було на 20,6 % менше у порівнянні з 1991 р. Скорочення закладів культури клубного типу також має усталену динаміку – за 1991–2009 рр. їх кількість зменшилася на 24,3 %. Тривожною виглядає ситуація з демонстраторами фільмів, оскільки їх кількість зменшувалася швидкими темпами: у 1997 р. їх було вдвічі менше, ніж на початку нашої незалежності, а у 2002 р. – вдвічі менше, ніж у 1997 р. Чинниками, які зумовили такі тенденції, можна вважати: погіршення добробуту переважної більшості населення (особливо у 1990-х рр.) і зумовлені цим зміни у способі життя; демографічну ситуацію в країні і процеси урбанізації, що позначилося на зменшенні чисельності відповідних закладів у сільській місцевості; непристосованість і неготовність цих закладів культури і мистецтва до функціонування в ринкових умовах господарювання; приватизаційні процеси, що

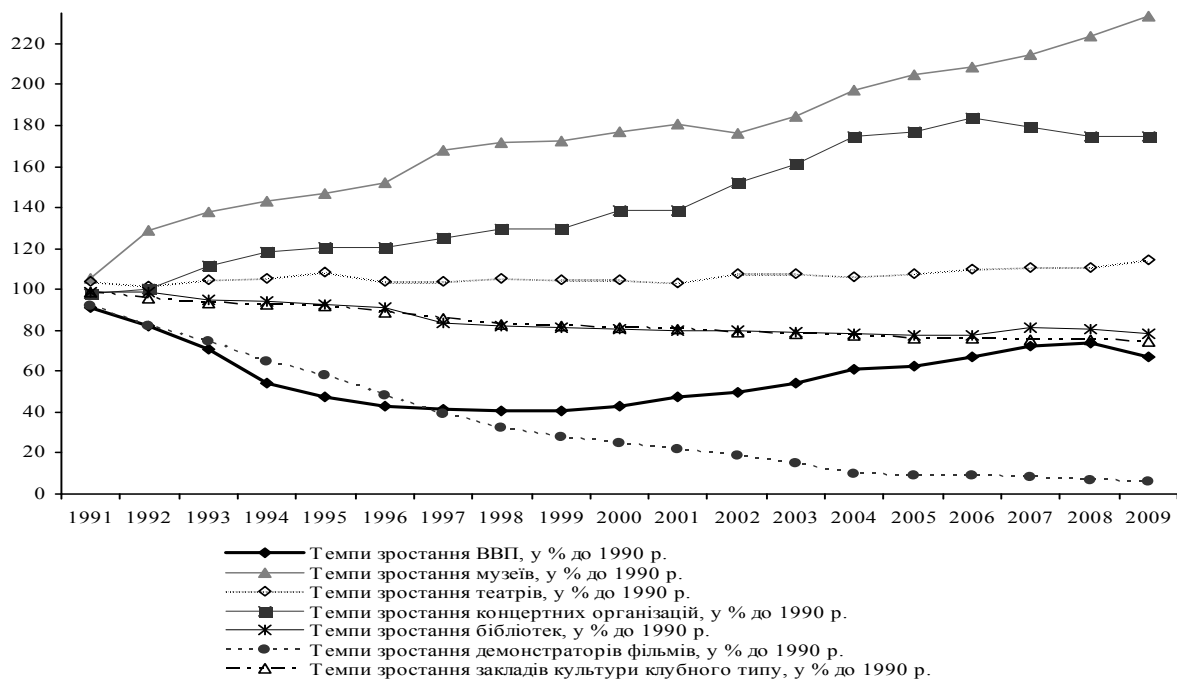
привели до зміни профілю діяльності окремих видів закладів; обмежені можливості фінансової підтримки з боку держави, особливо на регіональному рівні, що спонукало до реструктуризації роботи відповідних закладів, погіршення їх матеріально-технічної бази та неритмічності функціонування; поява нових форм культурно-інформаційної діяльності, пов'язаних з розвитком мережі Internet, виробництва аудіо- та відеопродукції, урізноманітнення програм телетрансляцій, що спричинило переорієнтацію на проведення дозвілля удома.

Таблиця 1
Кількість закладів культури і мистецтва в Україні у 1991-2009 рр.

<i>Вид закладу культури і мистецтва</i>	<i>1991</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>1997</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>
Театри	130	127	131	132	136	130	130	132	131	131
Музеї	225	275	295	305	314	324	358	367	369	378
Концертні організації	43	44	49	52	53	53	55	57	57	61
Бібліотеки, тис. од.	25,3	25,3	24,4	24,2	23,8	23,3	21,5	21,1	20,9	20,7
Демонстратори фільмів, тис. од.	25,0	22,3	20,5	17,9	16,1	13,3	10,8	9,0	7,8	6,9
Заклади культури клубного типу, тис. од.	24,7	23,9	23,5	23,3	23,0	22,4	21,5	20,9	20,7	20,4
Вид закладу культури і мистецтва	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Театри	129	135	135	133	135	137	138	138	136	
Музеї	386	376	394	422	437	445	458	478	499	
Концертні організації	61	67	71	77	78	81	79	77	77	
Бібліотеки, тис. од.	20,4	20,4	20,3	20,0	19,8	19,8	20,8	20,6	20,1	
Демонстратори фільмів, тис. од.	6,0	5,3	4,1	3,6	3,3	3,2	3,0	2,4	2,2	
Заклади культури клубного типу, тис. од.	20,2	19,9	19,6	19,4	19,1	19,0	18,9	18,8	18,7	

Джерело: [13, 15, с. 487–488; 16, с. 485–486].

Про вплив соціально-економічної ситуації на можливості виробництва суспільних товарів у сфері культури можуть свідчити темпи зростання ВВП і культурно-мистецьких закладів відповідного типу (рис. 1).

Рисунок 1. Темпи зростання закладів культури та динаміка валового внутрішнього продукту України у 1991–2009 рр.

Складено і розраховано на основі: [13, 15, с. 487–488; 16, с. 30, 34, 485–486].

За допомогою методології економетричного аналізу ми побудували низку моделей (табл. 2), в яких в якості змінної x у кожному з досліджуваних випадків взято темпи зростання ВВП у порівнянні із 1990 р., залежною змінною y – темпи зростання різних видів закладів культури у порівнянні з 1990 р. Для театрів незалежна змінна x пояснює 38,28 % варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання кількості театрів становив би 97,82 %. Для музеїв незалежна змінна x пояснює 41,41% варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання музеїв становив би 51,37 %. Для концертних організацій незалежна змінна x пояснює 49,32 % варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання кількості концертних організацій становив би 38,71 %. Для бібліотек незалежна змінна x пояснює 34,93 % варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання кількості бібліотек становив би 111,54 %. Для демонстраторів фільмів незалежна змінна x пояснює 40,45 % варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання кількості демонстраторів фільмів становив би 140,08 %. Для закладів культури клубного типу незалежна змінна x пояснює 36,61 % варіації залежної змінної y . Якщо у 1991–2009 рр. темп зростання ВВП був би 100 %, то темп зростання кількості закладів клубного типу становив би 111,25 %.

Таблиця 2

Види взаємозв'язку між темпами зростання закладів культури і ВВП в Україні

Вид закладу культури	Регресивно-кореляційне рівняння	Коефіцієнт детермінації R^2	Адекватність моделі за критерієм Фішера	Статистична значимість за t -тестом Ст'юдента**	Інтервали довіри (з імовірністю 0,975) до параметрів рівняння
Театри	$y = -0,0086x^2 + 1,107x + 73,119$	0,3828 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 5,65$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 3,028; t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 3,105; t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 6,846; t_c^* > t_{кр}$	$-0,0146 \leq a \leq -0,0025$ $0,3511 \leq b \leq 1,8629$ $50,4746 \leq c \leq 95,7634$
Музеї	$y = -0,0977x^2 + 11,999x - 171,53$	0,4141 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 4,96$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 3,3390; t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 3,266; t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 1,559; t_c^* < t_{кр};$ якщо $t_{кр}(0,01, 16) = 1,337$	$-0,1597 \leq a \leq -0,0357$ $4,204 \leq b \leq 19,794$ $-318,475 \leq c \leq -24,185$
Концертні організації	$y = -0,0907x^2 + 11,4x - 194,29$	0,4932 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 7,77$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 3,9365;$ $t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 3,9409;$ $t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 2,2421;$ $t_c^* > t_{кр}$	$-0,1395 \leq a \leq -0,0419$ $5,2677 \leq b \leq 17,5329$ $-378,0017 \leq c \leq -10,5789$
Бібліотеки	$y = 0,0164x^2 - 1,8694x + 134,48$	0,3493 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 4,29$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 2,3713; t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 2,1528; t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 5,1698; t_c^* > t_{кр}$	$0,0017 \leq a \leq 0,0311$ $-3,7103 \leq b \leq -0,0285$ $79,3333 \leq c \leq 189,6267$
Демонстратори фільмів	$y = 0,0717x^2 - 8,4378x + 266,86$	0,4045 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 5,43$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 2,9736; t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 2,7873; t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 2,9427; t_c^* > t_{кр}$	$0,0206 \leq a \leq 0,1228$ $-14,8556 \leq b \leq -2,02$ $74,6063 \leq c \leq 459,1137$
Заклади культури клубного типу	$y = 0,0203x^2 - 2,4411x + 152,36$	0,3661 зв'язок середньої сили	$F_{кр}(2; 16; 0,95) = 3,63$ $F_{розр} = 4,62$	$t_{кр}(0,025, 16) = 2,120$ $t_a^* = 2,9125; t_a^* > t_{кр};$ $t_b^* = 2,7894; t_b^* > t_{кр};$ $t_c^* = 5,8028; t_c^* > t_{кр}$	$0,0055 \leq a \leq 0,0351$ $-4,2964 \leq b \leq -0,5858$ $96,7828 \leq c \leq 207,9372$

• Інтервали довіри до параметрів рівняння визначено з імовірністю 0,900.

•• Аналіз параметрів рівняння здійснювався через заміну змінних ($x=z_1, x^2=z_2$) і перетворення квадратичного рівняння на лінійне.

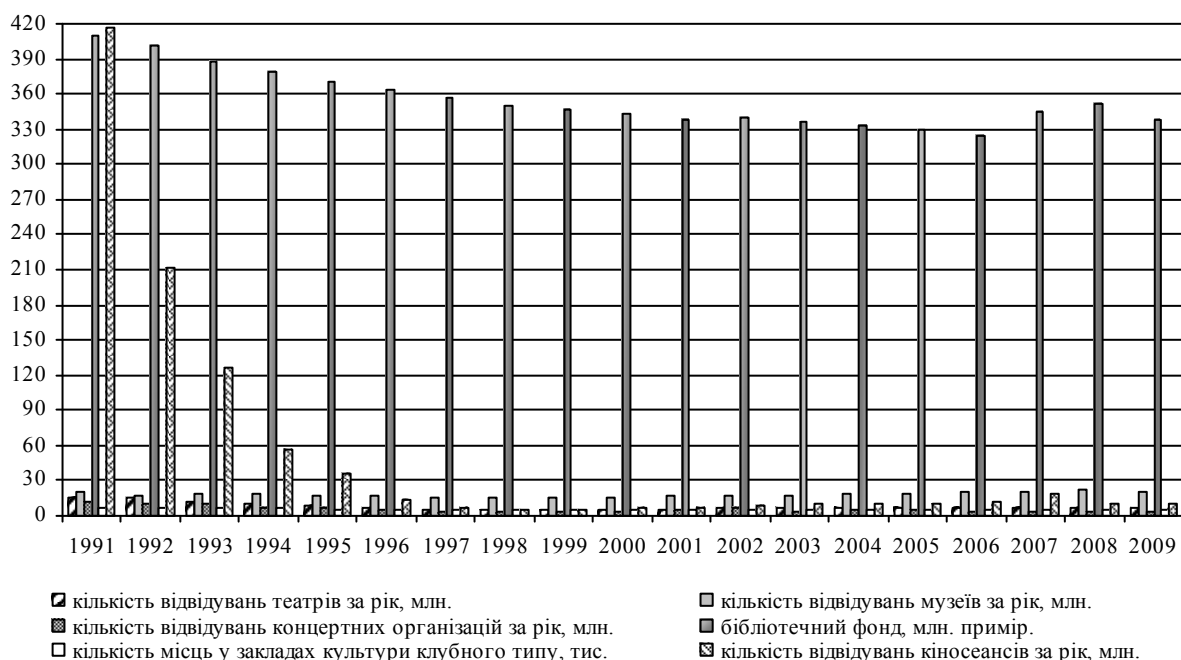
Загальною закономірністю побудованих регресивно-кореляційних рівнянь для кожного із закладів культури і мистецтва є їх нелінійний характер, що вказує на існування складних і суперечливих взаємозв'язків між сферою культури і соціально-економічним розвитком. Зокрема, можливості виробництва суспільних товарів пов'язані і з дією низки суб'єктивних чинників, які важко піддаються кількісному оцінюванню. До них можна зарахувати:

- ставлення суспільства до культурно-мистецької діяльності та визначення її місця в господарській системі;
- існуючі стандарти і норми людської поведінки, що впливають на ухвалення рішень про пріоритетність задоволення державою суспільних потреб;
- залежність від смаків і вподобань, що впливає на інтенсивність споживання відповідних видів суспільних товарів сфери культури і призводить до нерівномірності роботи культурно-мистецьких закладів.

Тому кількість культурно-мистецьких закладів лише зумовлює пропозицію суспільних товарів сфери культури. Важливим є існування цілісного культурного простору і формування нових стандартів споживчої поведінки, пов'язаних не лише з прямим споживанням культурних благ, але з безпосередньою участю в культурній діяльності.

Важливою характеристикою споживання населенням нашої країни суспільних товарів у сфері культури є рівень відвідуваності відповідних закладів (рис. 2). І саме за цим показником у

цьому виді економічної діяльності виокремилася чітка тенденція поступового скорочення кількості відвідувань. Це зумовлено такими основними причинами: макроекономічною нестабільністю, що впливає на можливості бюджетного забезпечення закладів культури і мистецтва, виконання ними своїх безпосередніх функцій; різким погіршенням матеріального добробуту населення і його орієнтацією на необхідність забезпечення базових умов життєдіяльності; розвитком вторинної зайнятості, що зумовлює зменшення ресурсу вільного часу. Тому „завдання економічного виживання й необхідність відстоювати вітальні основи існування в ситуації, що створилася, призводять до деформації сформованої структури і змісту потреб населення, обмеження й без того невисоких культурних стандартів, деструкції культурних практик” [14, с. 483]. З точки зору національної безпеки наслідком цього може стати втрата самоідентифікації, дисгармонійний розвиток, зростання соціальної напруженості та обмеження культурного різноманіття. Погодимось із думкою С. Вовканича, що „прихована для суспільного загалу межа неповернення притаманна розвитку української нації, відродженню її питомої мови, культури, традицій...” [3, с. 11] стане одним із чинників, який гальмуватиме соціально-економічний поступ нашої країни.

Рисунок 2. Відвідуваність вітчизняних закладів культури і мистецтва у 1991–2009 рр.
 Джерело: [13, 15, с. 488; 16, с. 486].

Висновки. Визначення впливу соціального й економічного розвитку на функціонування сфери культури пов’язане з розглядом питань, що віддзеркалюють проблеми реформування нашої країни, державного регулювання та виконання державою своїх функцій. За окремими видами суспільних товарів у сфері культури можливості забезпечення населення ними поліпшилися, але щодо інших – спостерігається зворотний процес. Зокрема, для тих суспільних товарів, які надаються музеями, розширення мережі цих закладів дозволяє охопити ширше коло потенційних споживачів, сприяє збереженню національних культурних традицій, підвищує туристичну привабливість країни. У переважній більшості музеїв передбачене для окремих категорій населення надання безкоштовних послуг, для інших – лише з частковою їх оплатою. Крім того, ті платні послуги, що стосуються перегляду постійної експозиції музеїв, є відносно доступними для більшості населення. Зростання кількості концертних організацій свідчить про зацікавленість населення масовими культурними подіями та переорієнтацію їх попиту на суспільні товари, які надаються цими закладами. Але щодо самих концертних організацій, то їх утримання здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів і державного

бюджету, безпосередньо концерти відбуваються за участю зірок, їх послуги надаються на приватній основі, з урахуванням рейтинговості того чи іншого виконавця. Подібна ситуація до певної міри пов'язана і з діяльністю театрів.

Обслуговування читачів бібліотек і користування бібліотечними фондами здійснюється також на безкоштовній основі, що створює сприятливі умови для потенційних споживачів суспільних товарів даних закладів. Але скорочення їх чисельності дещо обмежує можливості цільової групи споживачів таких суспільних товарів. Водночас на фоні зменшення кількості бібліотек у 1991-2009 рр. відбулося і зменшення тривалості їх роботи, що не дозволяє їх потенційним користувачам раціоналізувати використання вільного часу. Діяльність закладів клубного типу також орієнтована на надання суспільних товарів у комбінованому вигляді щодо їх фінансування і забезпечення кращих можливостей використання бюджету вільного часу. Зменшення їх кількості призводить до того, що пропозиція суспільних товарів скорочується. Відповідно це позначається і на стані попиту, оскільки здебільшого такі заклади функціонують і розвиваються як об'єкти його формування щодо суспільних товарів у сфері культури. Діяльність демонстраторів фільмів відображає зменшення можливостей надання суспільних товарів населенню через існування широкого кола товарів-замінників, таких, як телебачення, відеомагнітофони і домашні системи перегляду фільмів. Тому спостерігається пасивність споживачів щодо користування такими суспільними товарами через існування конкуренції між різними складовими бюджету вільного часу при перегляді кінофільмів.

Наш аналіз виявив існування зв'язку середньої сили між темпами зростання ВВП і темпами зміни кількості закладів сфери культури. Сприятлива соціально-економічна ситуація створює умови для розширення мережі культурно-мистецьких закладів, збільшення пропозиції суспільних товарів та охоплення більшої кількості потенційних споживачів. Тому важливим для поліпшення стану справ із забезпечення населення суспільними товарами даної сфери є не лише відновлення кількісних та якісних параметрів зростання, подолання наслідків впливу на вітчизняну економіку світової фінансово-економічної кризи, але й зміна ставлення до сфери культури як до другорядної галузі, формування системи пріоритетів, серед яких культурній діяльності відводиться належне місце. Поліпшення рівня життя населення в Україні дозволить краще використовувати бюджет вільного часу, збільшити контакти людей з різними проявами культури, активізувати відновлення цілісності культурно-мистецького простору. Також це впливатиме на посилення конкуренції між різними видами закладів сфери культури щодо надання ними суспільних товарів. Крім того, на національному і регіональному рівнях потрібно розробити чітку методику визначення базової мережі культурно-мистецьких закладів, яка б брала до уваги просторово-часовий аспект культурно-мистецької діяльності і довготерміновий характер впливу на суспільний розвиток. Водночас необхідно створити передумови для нарощування кількості відвідувань закладів сфери культури через проведення цілеспрямованої політики стимулювання попиту на суспільні товари і трансформацію культурних потреб в культурні інтереси.

Використана література

1. Закон України „Про культуру” від 14.12.2010 № 2778-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 2. – С. 91. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2778-6>.
2. Б'юкенен, Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави; пер. з англ. [Текст] / Дж.М. Б'юкенен, Р.А. Масгрейв. – К.: Вид. Дім „КМ Академія”, 2004. – 175 с.
3. Вовканич, С.І. Соціогуманістична парадигма розвитку української національної ідеї: національний, інтеграційний та цивілізаційний аспекти [Текст] / С.І. Вовканич; препр. наук. доп. – Львів: ІРД, 2011. – 43 с.
4. Гэлбрейт, Дж.К. Экономические теории и цели общества [Текст] / Дж. К. Гэлбрейт. – М.: Прогресс, 1978. – 406 с.
5. Длугопольський, О.В. Теорія економіки державного сектора: навч. посібник [Текст] / О.В. Длугопольський. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 488 с.
6. Куценко, В.І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): монографія [Текст] / В.І. Куценко; за наук. ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина / РВПС України НАН України. – Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2008. – 818 с.
7. Модернізація суспільного сектору економіки в умовах глобальних змін: монографія [Текст] / А.Ф. Мельник, О.В. Длугопольський, Г.Л. Монастирський та ін.; за ред. д.е.н., проф. А.Ф. Мельник. – Тернопіль: THEU, Економічна думка, 2009. – 528 с.
8. Мортіков, В. Фігура фрірайдера в сучасній економіці [Текст] / В. Мортіков // Економіка України. – 2009. – № 3. – С. 65–73.

9. Ослон, М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп [Текст] / М. Ослон. – К.: Лібра, 2004. – 271 с.
10. Попович, М.В. Національна культура з погляду національної безпеки [Текст] / М.В. Попович // Національна безпека: український вимір: щокв. наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони України, Ін-т пробл. нац. безпеки; редкол.: Горбулін В.П. (голов. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 3 (22). – С. 12–17.
11. Рубан, Ю.Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України: стратегічні пріоритети державної політики [Текст] / Ю.Г. Рубан // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3. – С. 5–10.
12. Рубинштейн, А.Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса [Текст] / А.Я. Рубинштейн. – СПб.: Алетейя, 2008. – 560 с.
13. Сайт Державного управління статистики України // Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/operativ/culture/012010.html>.
14. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : національна доповідь [Текст] / В.М. Геєць, А.І. Даниленко, М.Г. Жулинський, Е.М. Лібанова, О.С. Онищенко та ін.; за заг. ред. В.М. Геєця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
15. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка; відп. за вип. Н.П. Павленко. – К.: Консультант, 2009. – 567 с.
16. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка; відп. за вип. Н.П. Павленко. – К.: Консультант, 2010. – 567 с.
17. Стігліц, Дж.Е. Економіка державного сектора [Текст] / Дж.Е. Стігліц; пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1998. – 854 с.
18. North, D.C. The economics of public issues / D.C. North, R. L. Miller. – New-York, Evanston, San-Francisco, London: Harper and Row Publisher, 1990. – 179 p.
19. Tiebout, Ch. A Pure Theory of Local Expenditures / Ch. Tiebout // Journal of Political Economy. – 1956. – Vol. 64. – P. 416–424.